

ЕЗИКОВО-ПРАВОПИСНАТА РЕФОРМА НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ И НЕЙНИТЕ КРИТИЦИ

Иван ХАРАЛАМПИЕВ (Велико Търново)

Поставих въпроса за отрицателите на Евтимиевата езикова реформа през 1999 г. по време на Седмия международен симпозиум „Търновска книжовна школа“. Не предадох за публикуване научното си съобщение, тъй като бях убеден, както написах по-късно, че епизодичните опити да се омаловажи или отрече изобщо съществуването на реформа, свързана с дейността на Търновската книжовна школа, не заслужават особено внимание, тъй като „те издават слабата подготовка на отделни изследователи, които се стараят на всяка цена да направят впечатление не със задълбочени проучвания, а с умозрителни и предвзети идеи“¹. Продължавам да мисля така, но вече не съм убеден, че отричането на реформата е толкова безобидно. На тази мисъл ме наведе излязлото от печат неотдавна трето, поправено и допълнено издание на „История на руския литературен език (XI—XVII в.)“ от Борис Александрович Успенски². Когато говори за второто южнославянско влияние в Русия, Успенски се заема да развенчае два съществуващи мита. Първият мит според него е, че това влияние се е осъществило с посредничеството на емигрирали от България и Сърбия книжовници след нашествието на турците на Балканите. Няма да се спирам на доводите, които Успенски привежда, за да докаже, че второто южнославянско книжовно влияние в Русия е пристигнало някак си само в Русия (както и първото, впрочем!). Ще приведа кратък цитат, който се отнася до втория, според Б. Успенски, мит: „Друг мит, свързан с второто южнославянско влияние — пише Успенски, — е твърдението, че това влияние било пряко продължение на южнославянското изправление (на книгите — б.м. И. Х.) — търновското, под което разбират книжовните реформи на Евтимий Търновски, и ресавското. В наше време е доказано, че търновско изправление, т. е. езикова реформа на Евтимий Търновски, въобще не е съществувало. Въпреки че патриарх Евтимий е бил известен литературен деец (писател и преводач) с необичайно висок авторитет сред южнославянските книжовници [...], с

името му не трябва да се свързва слабо забележимата нормализация на църковнославянския език: църковнославянският език в България е получил нормализиран правопис, граматика и лексика, дълги години преди Евтимий да стане патриарх³.

От приведения цитат става ясно, че за Успенски второто южнославянско влияние в Русия е имагинерно и не трябва да се свързва с нищо конкретно посредничество. Дотук нищо ново — подобни теории са нещо обичайно не само за руската медиевистична славистика. В случая е по-важно друго: категоричното твърдение на Б. Успенски се опира на една-единствена книга на Илия Талев⁴, чието име се появи в българския научен печат за пръв и последен път с една статия през 1991 г.⁵ В края на 80-те години на миналия век, когато подготвих за печат в издателство „Наука и изкуство“ книгата си за езиковата реформа и езика на Евтимий Търновски, редакторката ме попита кой е Илия Талев, включен в уводния обзор. Не знаех нищо конкретно за този автор. Познавах само книгата му и знаех това, че тя е негова докторска дисертация. Не можех да кажа дали Талев е невъзвращенец (в онези години това беше важно), не ми беше известно и да е писал нещо друго по въпросите, свързани с Търновската книжовна школа. Не ми е известно и досега. Тогава редакторката на книгата ми предложи името на Илия Талев да отпадне от обзора в увода на моята книга. Съгласих се.

И този автор, който никога не се е включвал активно в многогодишните дискусии по проблемите на Търновската книжовна школа, става основа за категорично заключение, че в Търновград никога не се е вършило нищо съществено, камо ли някаква важна за славянството реформа! Преди известно време имах възможност да се срещна и да разговарям с проф. Успенски — един ерудиран и много интересен като мислене езиковед, който живее и работи във от Русия. От разговора ни стана ясно, че Борис Александрович е слабо осведомен за постиженията на евтимиезнанието в България, той не може да си спомни за нито една моя публикация по обсъжданите въпроси у нас и в чужбина от последните тридесет години, не познаваше и работите на други български учени. Беше прочел обаче книгата на Илия Талев. Лично аз не мога да приема, че един сериозен учен ще се произнесе категорично по много важен научен проблем, без преди това да проучи внимателно съществуващата литература. Освен, разбира се, ако няма предварително формулирана теза, за която трябва да се търсят специални аргументи.

Нарочно обърнах внимание на написаното от Б. Успенски, за да стане ясно, че всеки опит да се отрече категорично съществуването на реформаторска дейност по времето на Патриарх Евтимий Търновски, служи на една стара, невярна и вредна теза, която съзнателно подценява българския принос в духовната история на други славянски и неславянски народи.

Но каква всъщност е позицията на Ил. Талев, така охотно възприета от Б. Успенски? В цитираната по-горе книга Талев се занимава основно с правописа на Иван-Александровото (Лондонско) евангелие от 1356 г., като освен това сравнява части от него със съответните им евангелски текстове от Евтимиевия служебник (вероятно от 1370 г.). В допълнение той прави съпоставка и между Иван-Александровия псалтир от 1337 г. и Киприяновия псалтир. Понеже според него между сравняваните текстове няма съществени разлики, Талев прави извод, че „от патриарх Евтимий Търновски не е била извършена реформа на църковно-литературния език и правопис през втората половина на XIV век“⁶.

Този категоричен извод не почива на достатъчно разнообразни, надеждни и коректни наблюдения и това не е трудно да се докаже при един внимателен анализ на написаното от Талев. При това той постоянно смесва правопис с език, като може би съзнателно омаловажава езиковите факти. Според Х. Голдблат, например, различията между Иван-Александровото евангелие и Евтимиевия служебник са съществени и свидетелстват за определена нормализаторска дейност по времето на Евтимий Търновски⁷. Що се отнася до това, доколко Талев е прецизен и коректен към написаното преди него по обсъждания въпрос, многозначителен е следният факт: в статията си от 1991 г. той се опира на публикации, не по-късни от 1963 г. Дори да оставим всичко друго настрана, дотогава вече бяха публикувани първите четири тома с материали от международния симпозиум „Търновска книжовна школа“. Въпреки определения и категоричен извод, че не е съществувала правописна (и езикова) реформа, свързана с името на Евтимий Търновски, Ил. Талев изразява и известно колебание: „Такова заключение — пише той — далеч не омаловажава постиженията и заслугите на Патриарх Евтимий, но те са в други области. От друга страна, развенчаването на един научен мит насочва вниманието на изследователите към един все още неразрешен и при това много интересен въпрос: еволюцията на среднобългарския език до нормативната му проява в копията на Търновската царска библиотека през втората половина на XIV век“⁸.

Безспорно е, че църковно-литературният език на Търновското царство от втората половина на XIV век е значително нормализиран. В най-добрите си изяви, например илюстрираните нови преводи или преписи от библиотеката на цар Йоан Александър, *българският литературен език през последните десетилетия на Търновското царство достига до най-високата степен на нормативност на славянската писменост в българските земи през целия средновековен период* (курсив мой — Ив. Хар.)“⁹.

Както се вижда, Талев признава, че последните десетилетия на XIV век в България, а те в културно отношение са свързани най-вече с името

на Евтимий Търновски, се характеризират с най-висока степен на нормативност в книжовния език. Тогава как можем да си представим нормативното уреждане без кодифициращата намеса на най-ярката личност в Търновската школа?

Доскоро Талев беше самотен в отрицанието си на Евтимиевата реформа. След публикуването на статията му в сп. „Български език“ и вероятно повлиян от нея, на подобни позиции застана и К. Кабакчиев. Той, както мнозина преди него, се зае да интерпретира двата основни текста, които съдържат сведения за книжовната дейност на Евтимий Търновски — „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак и „Сказание за буквите“ от Константин Костенечки. На два пъти — в една рецензия и в специална статия¹⁰ — взех отношение към позицията на Кабакчиев, която по странен и доста лековат начин зачертава усилията на десетки медиевисти, работили и работещи по въпросите на Търновската книжовна школа от края на XIX век до наши дни¹¹. Кабакчиев твърди и упорито продължава да защитава твърдението си, че Евтимий Търновски не е извършвал никаква (не само езиково-правописна) реформа, а само е превел (или по-скоро редактирал, сверил с оригинала) Мойсеевото Петокнижие¹². Както споменах по-горе, увереността на Кабакчиев идва от обстоятелството, че той смята своята интерпретация на двата основни извора за книжовната дейност на Евтимий за най-точна, че е открил в тези текстове закодирана информация, която никой преди него не е успял да разчете. В интерпретаторското си увлечение авторът стига до следното абсолютно невярно твърдение: „Според думите на Григорий Цамблак Евтимий Търновски сам е направил нов превод на Петокнижието“¹³. Този и други изводи, както пише авторът, се правят с помощта на „филологическа интерпретация“, т. е. с „тълкуването на откъса от лексико-семантична, логико-семантична, ексегетична и историческа гледна точка“¹⁴. Напълно съм съгласен с Р. Станков, че в някои, а според мен в твърде много случаи, коментарите на Кабакчиев събуждат подозрение за свръх-интерпретация¹⁵, че твърдението на Кабакчиев, че самият Цамблак свидетелства за нов Евтимиев превод на Петокнижието, „следва единствено от разсъжденията на Кабакчиев (т. е. дори Евтимий наистина да е направил нов превод на Петокнижието, това не следва от Похвалното слово на Григорий Цамблак)“¹⁶. Правилно ни съветва Кабакчиев: в случая с Цамблаковото Слово за Евтимий съвременният изследвач трябва да бъде не само преводач, но и интерпретатор¹⁷. Така е, но преди да се интерпретира, един текст трябва да се преведе точно, макар че двете дейности трудно може да се разделят. Не съм сигурен, че Кабакчиев може да превежда добре стари български текстове, особено трудните текстове на писателите от Търновската книжовна школа (обратното не е доказано дори и с един превод). Като пример за преводаческа немощ ще посоча

крайно неточния, а на доста места и напълно погрешен превод, който Кабакчиев е направил на един много по-късен текст — „Абагар“ на Филип Станиславов от 1651 г.¹⁸

Склонен съм да разбера Кабакчиев — той има идея, преследва я с особена упоритост, но не бива да очаква, че някой трябва да ръкопляска на фантастични идеи, каквато е идеята за неколккратно споменатия евентуален, хипотетичен превод на Мойсеевото Петокнижие, с което съзнателно се обезсмисля всеки опит да се говори за реформа на Евтимий Търновски. В своята втора, наскоро излязла книга¹⁹, К. Кабакчиев подробно коментира моя превод и анализ на оня откъс от „Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак, където търновският писател свидетелства за книжовните занимания на Евтимий в манастира „Св. Троица“²⁰. Не се наемам тук да обяснявам на Кабакчиев къде греша и как продължава упорито да го прави. Това, разбира се, съвсем не е научна позиция, но в дадения случай друго не мога да направя. Съветвам Кабакчиев да се опита да си даде отговор на въпроса, защо някои издателства или издания, както сам твърди, отказват да го печатат!²¹

Прави впечатление, че и двамата обсъждани тук изследвачи влагат някакво особено значение в термина реформа — разбират я като някаква революционна промяна, вероятно подведени от многогодишното погрешно разбиране, резултат на погрешен превод, че Евтимий бил унищожил всички стари книги и ги заменил с нови. Не ми се иска да повтарям неща, които са разисквани многократно, няма да привеждам и справки от различни речници, но не е ли сериозна реформа например това да се постараяш да сложиш край на една непрецизна от десетилетия и недобре контролирана книжовна практика, да свериш текстовете с техните оригинали, да преведеш наново, където това се налага, и да въведеш строг редакторски контрол при написването на всяка книга. Ще приведа в подкрепа на казаното много известното сведение на Константин Костенечки, което не може да се тълкува двузачно: *Заради туй е и забранено на невежите да пишат божествените книги при гърците, а и в Търново. И даже и в Света гора е било заповядано, че който писач не оповести пред църквата своето писание или на патриарха, или на митрополита, или на архимандрита, или на епископа, или на игумена, или на някой с такъв чин, та познавачите да отсъдят не красотата на сечта, а плодът на сеитбата дали е достоен, тогава да получи благословия от него. Ако ли пък не, то да не се покварява писанието заради неговата дързост и му се забранява*²².

Не са малко и са достатъчно красноречиви сведенията за реформаторска дейност на Евтимий Търновски, които се откриват в двата основни извора — на Григорий Цамблак и на Константин Костенечки. Добър и надежден извор са произведенията на самия Евтимий, както и

на неговите ученици и последователи. На два пъти имах възможност да предложа нов превод с поправена сегментация на най-важния откъс от „Похвално слово за Евтимий“, който и поради неточен превод е бил тълкуван различно²³. В този откъс са свидетелствата за това с какво се е занимавал Евтимий в манастира „Св. Троица“. Ще го приведа тук, без да го коментирам — подробен коментар може да бъде открит в споменатите мои две работи.

И каква беше работата на ръцете му? Дали прогонване на унието, дали малоценна печалба, дали осигуряване на всекидневната храна? Нито едно от тези неща! Защото и унието беше прогонил, и смятаното за печалба на този свят му се струваше като захвърлена дрипа. И за храна не се грижеше, а придобиваше за братята полза, която е по-богата от царските съкровища и превъзхожда житниците на египетския хранител — Господните слова, слова чисти, сребро разтопено, от пръст очистено и седмкратно изпитано. „Колко са сладки на гърлото ми твоите слова! По-сладки от мед на устата ми!“

Но какви са тези [слова]? [Това е] преводът на божествените книги от еладски език на български. И да не би някой, като ме слуша да говоря тези неща, да помисли, че се отклонявам от истината, понеже българските книги са с много години по-стари и са от самото начало на покръстването на народа, пък и великият сред светците, доживял даже до наши дни, е изучавал самите тези книги. Знам това и аз, и то иначе не е!

Но книгите, които издадоха предишните преводачи, било заради недостатъчното познаване на елинския език и учение, или пък заради използването на грубия свой език, се оказаха прости по реч и несъгласни по смисъл с гръцките писания, грубо съчетани и нестройни в потока на речта. И само поради названието си „благочестиви“ книгите се смятаха за верни, но голяма вреда се криеше в тях и противоречие с истинските догмати. Затова и много ереси произлязоха от тях.

Като отхвърли всичко старо, подобно на някакви богописани скрижали, този втори законодател слезе от висотата на планината на ума, носейки в ръцете си [онези неща], над които се труди, и предаде на Църквата наистина небесно съкровище: всичко ново, всичко достойно, съзвучно с Евангелието, непоколебимо в силата на догматите, като жива душа за душите на благочестивите, като нож за езиците на еретиците и като огън за техните лица.

И възгласяваше като Павел: „Старото отмина, ето всичко стана ново“²⁴.

Няма съмнение, че реформаторската дейност на търновските книжовници от последната четвърт на XIV век трябва да бъде доказвана, анализирана и детайлизирана допълнително. Естествено е, че всяко ново сведение, всеки нов теоретичен поглед в това отношение ще бъдат из-

ключително полезни. Стига, разбира се, да бъдат професионални и да не прескачат онези граници, след които може да говорим за всичко друго, но не и за наука.

БЕЛЕЖКИ

¹ Харалампиев, Ив. Езиково-правописната реформа и езикът на патриарх Евтимий Търновски. В: Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа. Велико Търново, 2002, кн. 1, с. 53.

² Успенский, Б. А. История русского литературного языка (XI—XVII вв.). Москва, 2002.

³ Успенский, Б. А. Цит. съч., с. 273—274.

⁴ Талев, Ил. Some Problems of the Second South Slavic Influence in Russia. Slavistische Beiträge, Bd. 67, München 1973.

⁵ Талев, Ил. Извършвал ли е Патриарх Евтимий правописна реформа. Български език, 1991, кн. 2, с. 120—127.

⁶ Талев, Ил. Цит. съч., с. 127.

⁷ Срв. прегледа на различните мнения у Станков, Р. Исихазмът, стилът „плетение словес“ и езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий. София, 1999, с. 30—39.

⁸ Такова твърдение е странно, тъй като Талев показва, че не е наясно с добрите постижения на български и чуждестранни учени по въпросите на еволюцията на говоримия и на книжовния български език до XIV—XV век.

⁹ Талев, Ил. Цит. съч., с. 127.

¹⁰ Харалампиев, Ив. За Евтимиевата реформа — с хипотези без факти. К. Кабакчиев. *Евтимиевата реформа — хипотези и факти*, Пловдив, 1997, 171 с. — Palaeobulgarica (Старобългаристика), 1999, кн. 1, с. 108—112.; Книжовните занимания на Евтимий Търновски според Григорий Цамблак. — Славистични проучвания. Сборник в чест на XII международен славистичен конгрес. ПИК. Велико Търново, 1998, с. 87—99.

¹¹ В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник (съставител Донка Петканова), София, 1992, второ преработено и допълнено издание, Велико Търново, 2002, има специална статия с автор А. Тотоманова „Езиково-правописна реформа на Патриарх Евтимий“.

¹² Кабакчиев, К. Евтимиевата реформа (хипотези и факти). Пловдив, 1997. Идеята за превод на Петокнижието е разгъната нашироко в книгата, а и в други публикации, на които тук не се спирам.

¹³ Кабакчиев, К. Цит. съч., с. 150.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Станков, Р. Цит. съч., с. 33.

¹⁶ Пак там, с. 34.

¹⁷ Кабакчиев, К. Цит. съч., с. 151.

¹⁸ Абагар на Филип Станиславов. Рим, 1651. Отговорен редактор проф. д-р Иван Радев. „Абагар“, 2001. Преводът на Кабакчиев е на с. 47—72.

¹⁹ Кабакчиев, К. Търновска книжовна школа. Преводи и тълкувания. Велико Търново, Фабер, 2001.

²⁰ Кабакчиев, К. Цит. съч., с. 95—109. За моя превод виж по-долу тук бележка 23.

²¹ Пак там, с. 5.

²² По изданието на Куев, К. и Петков, Г. Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. София, 1986, с. 135. Преводът е на Ана-Мария Тотоманова. Константин Костенечки. Съчинения. София, 1993, с. 53—54.

²³ Харалампиев, Ив. Книжовните занимания..., с. 91, 93, 97; Езиково-правописната реформа..., с. 64—65, 67, 71—72.

²⁴ Преводът е направен по следното издание: П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София, 1971, с. 164—168, изречения (според сегментацията на издателите) 27.1—30.1. Оригиналният текст и преводът са отпечатани един до друг. Новата сегментация не отчита 27.4 като самостоятелно изречение.